

УДК 113/119+2-15+27-14

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.23>**Пальчик Андрій Олександрович**

кандидат філософських наук,
викладач Інституту богословських наук Непорочної Діви Марії
Кам'янець-Подільської дієцезії Римо-католицької церкви
вул. Грушевського, 57, Городок, Хмельницька область, Україна
orcid.org/0000-0003-1247-1734

ПАНЕНТЕЇСТИЧНА ДУМКА ЮЗЕФА ЖИЦІНСЬКОГО

Актуальність даної статті обумовлена необхідністю осмислення панентеїстичного повороту як сучасного феномену християнської філософсько-богословської думки, у якій обстоюється теза про «існування світу в Богові». Одним із її значних представників був польський філософ і теолог Юзеф Жицінський (1948–2011), наукова спадщина якого залишається маловідома в Україні і потребує ґрунтовного осмислення. **Мета** статті полягає на виявленні специфіки панентеїстичної думки Ю. Жицінського, обумовлюючи наступні завдання: визначити філософські джерела, які вплинули на панентеїстичну думку Ю. Жицінського, виділити і охарактеризувати складові цієї думки, а також пояснити її опозиційність до томістичної (класичної теїстичної, інтервенційної) моделі «Бог – світ».

Методи дослідження. Окрім таких загальнонаукових методів, як аналіз і синтез, індукція і дедукція, застосовуються наступні: генетичний – для визначення впливів, які мали певні концепції на панентеїстичну думку польського мислителя і пояснення розвитку його ідей; порівняльний – для співставлення думки Жицінського як з його однодумцями, так і опонентами.

Результати дослідження. Генетично панентеїстичні ідеї Ю. Жицінського пов'язані з філософією і теологією процесу (А. Н. Вайтгед, Ч. Хартшорн), яку він творчо переосмислював і використовував для побудови власної панентеїстичної конструкції; теорією «чотирьох світів» Елліса, яку він доповнює п'ятим світом («0») як остаточне обґрунтування можливості усіх попередніх. При цьому можна побачити значний вплив ідей Платона на думку Жицінського. Ключовими категоріями панентеїстичної теорії польського мислителя стали «поле раціональності», «емерджентність» і «супервенція», «Атрактор» тощо, завдяки яким він намагався пояснити іманентність Бога світові, близькість Творця до творіння. У своїй рефлексії Жицінський здійснив сміливу спробу зближення наукового світогляду з християнським уявленням про Бога. Разом з тим він рішуче відмовлявся від томістичної моделі, згідно з якою Бог (як непорушний Рушій) діє у світі шляхом спорадичних інтервенцій.

Ключові слова: Юзеф Жицінський, панентеїстичний поворот, поле раціональності, відношення «Бог – світ», емерджентизм, супервенція, теологія процесу, методологічний натуралізм

Вступ. Юзеф Жицінський (Józef Ziściński; 1948–2011), філософська думка якого тяжіє до аналітичної традиції, поєднував у своїй особі ерудованого католицького інтелектуала (філософа і богослова) і церковного діяча, останній етап життя якого пройшов на посаді люблінського архієпископа. Певний і одночасно плідний період його наукової і письменницької діяльності відбувався у тісній співпраці з іншим польським філософом і священником, а також вченим-космологом, лауреатом Темплтонівської премії Міхалом Геллером, у співавторстві з яким він опублікував декілька праць.

К. Ясінський називає Жицінського «радикальним оптимістом» у справі погодження природознавства, гуманітарних наук і релігії [1, с. 205]. «Читаючи його численні праці на тематику філософії науки, космології і філософії природи, – характеризує творчу спадщину польського мислителя П. Гутовський – важко уникнути враження, що вони були мотивовані бажанням демонстрації відповідності тези про існування Бога і головних тез християнства до нової наукової і аксіологічної картини світу» [2, с. 50].

В історію філософсько-релігійної думки Жицінський (разом із Ч. Хартшорном, Ф. Клейтоном, Д. Гріффіном тощо) увійшов як представник т.зв. *панентеїстичного повороту* – переорієнтації

багатьох сучасних християнських дослідників на таку модель, де відношення «Бог – світ» розуміється у панентеїстичному сенсі: «Усе (тобто світ) існує у Богові». Будучи мало відомими в українському науковому просторі, ідеї Жицінського потребують їх висвітлення та осмислення.

Мета даної статті полягає на виявленні специфіки панентеїстичної думки Ю. Жицінського, обумовлюючи наступні **завдання**: визначити філософські джерела, які вплинули на панентеїстичну думку Ю. Жицінського, виділити і охарактеризувати складові цієї думки, а також пояснити її опозиційність до томістичної (класичної теїстичної, інтервенційної) моделі «Бог – світ».

Методи дослідження. Окрім таких загальнонаукових методів, як аналіз і синтез, індукція і дедукція, застосовуються наступні: генетичний – для визначення впливів, які мали певні концепції на панентеїстичну думку польського мислителя і пояснення розвитку його ідей; порівняльний – для співставлення думки Жицінського як з його однодумцями, так і опонентами.

Результати дослідження. На погляди Ю. Жицінського (як і інших представників панентеїстичного повороту) великий вплив мала філософія і теологія процесу А. Н. Вайтгеда (1861–1947). Як зауважує М. Геллер, Жицінський був захоплений філософською спадщиною Вайтгеда, вбачаючи у ній інтелектуальну силу, здатну конкурувати з позитивізмом та матеріалізмом в інтерпретації науки; також польський мислитель був зачарований поетичним аспектом думки свого англійського колеги. Разом з тим Жицінський був доволі самостійним дослідником, а думку Вайтгеда та інших представників філософії процесу (напр., Ч. Хартшорна) використовував творчо і оригінально «для власних цілей» [3, с. 7].

Серед багатьох моментів, які захоплювали Жицінського у вайтгедівській філософії, була наявність понятійного апарату, що «впроваджує елемент онтичного з'єднання Бога зі світом, раціональністю природи і її красою, необхідністю швидкоплинності і гармонією окреслень», надає можливості для уникнення конфліктів між гуманітарною і технічною культурою, а також між наукою і релігією [4, с. 238–239]. Філософія процесу Вайтгеда є важливим засобом для панентеїстичної аргументації Жицінського: концепт потенційності, розроблений у «Process and reality», надає перспективу такій онтології, у якій емерджентні процеси, що відбуваються в природі, отримують обґрунтування» [5, с. 139–140].

Критикуючи представників логічного позитивізму, у яких «найбільш інтригуючі пізнавальні структури знаходяться на поверхні», Жицінський шукає пізнавальні структури в *глибині реальності*. Такі не редуковані одне до одного рівні існування він знаходить в онтології Дж. Ф. Р. Елліса, у якій вихідною точкою служить теорія трьох світів К. Поппера. Будучи доповнена Жицінським, вона являє собою п'ять *світів* або рівнів реальності:

– *Світ № 1: фізичний світ енергії і частинок.* Відповідно до законів, які у ньому панують, вирізняємо у ньому наступні фізичні об'єкти: неживі, живі і наділені інтелектом. До цього світу також належить людина, оскільки і вона підлягає усім законам фізики (напр., гравітації), біохімії тощо. Однак, зважаючи на особливості людської психіки, суттєві антропологічні характеристики стають зрозумілими, якщо враховуємо вищі за ієрархією світи.

– *Світ № 2: світ індивідуальної та колективної свідомості.* У ньому здійснюється вплив на світ № 1, причому як у конструктивному, так і деструктивному відношеннях: унаслідок вільного рішення об'єкти нижчого світу можуть нищитися або піддаватися творчій модифікації.

– *Світ № 3: світ можливих подій.* Для характеристики цього світу можна скористатися як аристотелівською категорією неактуалізованої потенції, так і онтології можливих світів, або ж санкціонованих законами природи нереалізованих можливостей у світі № 1.

– *Світ № 4: світ платонівських абстрактних відношень і структур.* За своєю суттю цей світ є незалежним від світів № 2 (процеси мислення) та № 3 (реалізація у світі фізичних об'єктів).

– *Метасвіт № 0* охоплює «найглибше онтичне обґрунтування усіх об'єктів і процесів, які виступають у 1–4 світах. Це є світ, який дозволяє зрозуміти реальність раціональності, цінностей і сенсу, уникаючи внутрішніх суперечностей. В теології таку реальність називаємо Богом. Однак у різних філософських системах застосовуються різноманітні окреслення: від «трансцендентної причини» і «непорушного двигуна» до «найвищого блага і краси» [6, с. 129–131]. Власне цей останній зі світів (0) став творчим доповненням Жицінського до теорії Елліса. Таке

вдосконалення має на меті більш оптимальне пояснення питань, що з'являються на нижчих рівнях: необхідність універсальних природних законів у той час, коли природа могла би бути ірраціональним хаосом; пояснення самої раціональності світу; обґрунтування антропного принципу, що прояснює співпадіння фізичних параметрів, відсутність яких виключає появу білкових форм життя. Бог же виступає достатньою причиною, яка обумовлює як існування світу, так і наше знання про нього. Власне завдяки Богові у світах 1–4 усі можливі суперечності знімаються [7, с. 89–90].

Панентеїзм у розумінні Жицінського є підходом, згідно з яким «Бог є присутнім у світі як онтичний принцип кожного буття і який зсередини втручається у процес його розвитку». Натомість природа, виявляючи присутність Бога, не зводить Його природи до власного виміру. Отже, у такій концепції зберігається як трансцендентність Бога, так і автономія природи. Однак таке вступне пояснення не вичерпує усієї суті питання. Необхідно спробувати ретельніше з'ясувати, що означає «містити в собі (світ) Богом» [4, с. 142–143, 150–151]. Аби реалізувати це завдання, не можна уникнути порівняння панентеїстичної моделі з іншими моделями відношення «Бог – світ», тобто теїзму (у його класичному варіанті) і пантеїзму.

Отже, яку позицію займав Жицінський стосовно таких моделей, як пантеїзм і теїзм, і яким чином у цьому контексті він трактував власні панентеїстичні погляди? Що стосується *пантеїзму*, то від нього філософ категорично відмежовувався: по-перше, вважав невластивим пов'язувати панентеїзм з цією концепцією [8, с. 12]; по-друге, піддавав його критиці як «спробу редукції божественного елемента до сфери іманентності», а отже емпірично доступної реальності, а також як «помилку погано розташованої божественності» [8, с. 187]. Панентеїзм він трактував як сучасну форму теїзму, як послідовний розвиток її класичної форми («неокласичний теїзм»), що наближає нам розуміння природи Бога в міру збагачення наших знань [4, с. 114–118; 9, с. 186–192]. Відношення «Бог – світ» може також розумітися як опозиція двох підходів: 1. *інтервенційного* (за принципом впливу «згори вниз»), у якому «підкреслюється трансцендентність Бога стосовно світу природи і акцентується роль його надзвичайних втручань шляхом призупинення відомих законів природи, або у яких бачиться чинник, що пояснює білі плями у природничому знанні про природу (God of the gaps)» та 2. *неінтервенційного*, «який проголошує іманентну присутність Бога у природі, яка проявляється у тому, що Творець не порушує встановлених собою законів природи, але діє згідно з ними, використовуючи для досягнення власних цілей процеси як детерміністичні, так і індетерміністичні» [9, с. 21]. Сам же Жицінський рішуче виступає прибічником неінтервенційного підходу, оскільки протилежний вибір тягне за собою порушення принципових норм методології наук і унеможлиблює створення несуперечливого богословсько-наукового синтезу.

У панентеїстичній думці Ю. Жицінського ключовою категорією виступає *поле раціональності*, що згадується у його працях і під іншими назвами: «поле потенційності» (Вайтгед), «формальне поле», «номічна структура», «матриця світу», а також більш теологічно: як «Логос» і «розум Бога» (the Mind of God) [10, с. 28]. «Панентеїстична концепція поля раціональності є однією з головних тем у творчості Юзефа Жицінського, яка розвивалася у різних місцях упродовж усього часу його письменницької діяльності» [11, с. 325]. Не зважаючи на те, що Вайтгед, з філософії якого черпав польський автор, самого поняття «поле раціональності» не вживав, концепцію потенційності і позачасових об'єктів (eternal objects) англійського мислителя він трактував як рівноважну власній концепції. У такій концепції Вайгеда Жицінський також вбачав розвиток теорії ідей Платона [3, с. 16].

Як підмічає М. Геллер, поняття раціональності є однією з найбільш характерних рис філософії Жицінського. «Раціональність Жицінський розуміє онтологічно» [3, с. 15]; усе, що визнаємо ірраціональним, просто не існує. Спроможність досліджувати світ за допомогою математики і є виявом такої раціональності. У цьому місці ідеї Жицінського і Геллера сходяться: як перший, так і другий стверджують «математичність Всесвіту». Образно, але й гостро, Жицінський висловлюється стосовно неприйняття реальності світу ідей, законів та математичних об'єктів: «Те, що світ каміння, стільців і комп'ютерів сприймається нами як більш фундаментальний,

ніж світ фізичних полів і теоретичних можливостей, передусім свідчить про біологічні механізми боротьби за виживання, у якому вмиле користування дубиною або камінням було більш придатне, ніж вмиле розв'язання рівнянь поля» [12, с. 153]. У цьому фрагменті бачимо неприховану іронію, скеровану проти представників матеріалістичного світогляду, зосереджених на світі № 1. Здається, що подібним чином Жицінський намагався виразити світоглядну схожість первісних людей і сучасних матеріалістів, але лише з тією різницею, що для других об'єкти того самого світу відрізняються хіба що більш високим технологічним рівнем.

Жицінський пояснює надзвичайну ефективність математики у дослідженні світу в дусі платонізму: певні математичні об'єкти формують попередню – стосовно людського буття – мережу структур. «Необхідною умовою раціонального тлумачення математичності природи є прийняття гіпотези, за якою раціональна матриця світу конститує фундаментальний рівень реальності». Таку матрицю він і називає «полем раціональності», застерігаючи перед невласливим розумінням «поля» на зразок гравітаційного чи електромагнітного. При цьому також не можна ідентифікувати з полем раціональності математику (у сенсі дисципліни): друга (як наслідок спостережень і формалізацій) є похідною від реально існуючого, онтично першого поля раціональності [13, с. 173, 176, 179].

За Жицінським, поле раціональності може бути зрозумілим двояко: «1. цілковито – як універсум теоретичних потенційностей, які принципово є можливими для реалізації у нашому всесвіті, 2. частково – як сукупність фактично існуючих фізичних станів, що являють собою екземпліфікацію частини структур, окреслених полем раціональності» [13, с. 180]. У зв'язку з цим Геллер звертає увагу на те, що сучасний погляд на математику не спроваджує її до вчення про кількісні характеристики. Математика виступає як наука про те, як певні елементи структур виникають з інших структур, або як певні структури пов'язані між собою відношенням виникнення. Таким чином, математика може ставати інструментом дослідження глибоких структур світу [10, с. 33–36]. «Поле раціональності, встановлене надчасовими об'єктами, є проявами Божої природи, зрозумілої певним чином у метафізиці Вайтгеда ... Його виняткова роль полягає на тому, що воно є остаточною онтичною матрицею, яка окреслює універсум усіх можливих станів всесвіту, а також зв'язків між ними» [4, с. 143, 146]. Філософія процесу тут виступає «панентеїстичною інтерпретацією поля раціональності» [4, с. 140]. Таку позицію польського дослідника Войтисьяк називає «платонізуючим (номологічно-математичним) різновидом наукового панентеїзму» [11, с. 325].

Ідея поля раціональності піддавалася критиці, а найсерйозніший аргумент проти неї був таким: «Гіпотеза поля раціональності нічого не говорить нам про те, що Бог є особою, яка любить людину; тим самим ігнорується найбільш суттєва істина теїстичної парадигми» [12, с. 100]. Реагуючи на це зауваження, Жицінський уточнює: не йдеться про повну ідентифікацію природи Бога з полем раціональності; друге є лише певним аспектом першої, що виявляє себе в перебігу космічної еволюції. Натомість питання про відношення особового Бога до створеного ним світу слід розглядати в іншій, етично-аксіологічній методологічній площині (на відміну від стисло наукової), на якій релігійно-моральний досвід відхиляє перед нами щось, що можна назвати «особовим аксіологічним полем» [4, с. 152–153]. Зрештою сам Жицінський визнавав недостатню опрацьованість проблематики особовості Бога у своїй науковій творчості [8, с. 131–134], що – як підмічає Войтисьяк – є характерним для філософії процесу як такої. Натомість слід відзначити, що думка Жицінського уникає антропоморфних і просторових окреслень відношення «Бог – світ». Бог тут ідентифікується з «абстрактною номічно-математичною структурою, що визначає потенційність розвитку світу», який розуміється в категоріях емерджентності. Це і схиляє Войтисьяка до окреслення такої концепції як платонізм або «математичний номологізм».

Жицінський відкидає класичну теїстичну модель, представлену томізмом, як шкідливу (на його думку, метафізика Томи Аквінського була пов'язана з хибною космологією, що не могло не позначитися на самій метафізиці) [14, с. 131]. Беручи до уваги сучасні наукові теорії, у книзі «Бог та еволюція» він висловлює наступні тези стосовно *іманентності Бога світові природи*:

1. Бог не є абсолютним володарем, який нав'язує еволюціонуючій природі який-небудь сценарій; є натомість одним із чинників, які впливають на переміни у ній. 2. Представлена вище роль Бога в еволюційному процесі не обмежує його всемогутності, оскільки сам Бог є творцем законів, які керують еволюцією; однак слід зазначити, що від моменту встановлення такої еволюційної перспективи навіть всемогутній Бог не може реалізувати певних цілей за відсутності співпраці з людиною, яка – у свою чергу – покликана до раціонального застосування встановлених Богом законів; 3. Перервність і нелінійність, які можна помітити в еволюції природи, суперечать твердженню про існування «сценарію», за яким відбувається історія еволюції; отже, слід вважати неактуальною теорію «зародків насіння» Августина, який у своєму часі не володів природничими знаннями, доступними нам сьогодні; останні ж дозволяють нам стверджувати, що розвиток Всесвіту обумовлюється дією гетерогенних чинників, серед яких особливу роль відіграють Бог та людина, яка із ним співпрацює [5, с. 123]. Будучи позбавлена сценарію, така ін(детермінована) еволюція світу може піти у напрямку, на яку людський фактор здатний вплинути радикально. Особливо це стало помітним упродовж останнього століття, коли продукти науково-технічного прогресу стали загрозою для життя на Землі. Здатність людини впливати на долю планети, частиною якої вона є, доводить, що еволюційні процеси не можуть бути адекватно пояснені виключно науковими категоріями в межах детермінізму.

Трансцендентність Бога, за Жицінським, вже не можна розуміти у просторовому сенсі, при-таманному середньовічній космології. Натомість трансцендентність слід трактувати радше як «буттєву глибину, приховану в спостережуваних складових фізичного світу». Отже, це поняття означало би такий спосіб екзистенції, який знаходимо у відмінному вимірі буття; при цьому втрачають значення будь-які спроби його осмислення у категоріях простору, якими слід просто знехтувати. Трансцендентність характеризується наявністю в собі двох вимірів: морального і онтологічного. Якщо моральний вимір пов'язаний із пошуком людиною сенсу свого життя, який віднаходиться у контакті зі світом цінностей, то вимір онтологічний полягає на «наявності у бутті світу певних законів і формальних структур, які є вираженням божественного Логосу» [1, с. 206].

З цієї перспективи Жицінський переосмислює релігійно-філософську спадщину, знаходячи у ній підтвердження слушності власної позиції. Вже у Біблії Бог об'являє людям свою присутність за допомогою природних знаків, унаслідок чого у видимому світі можна було відкривати інший, божественний вимір. Краса природи у книгах Писання служила знаком божественної краси і виступала ніби «слідом» присутності Творця. У патристиці яскравим прикладом такого підходу є думка Августина, але вже в екзистенційному вимірі: «У внутрішньому досвіді [Августин – А.П.] відкривав вічну істину, а сумніви і дилеми людського серця були для нього територією зустрічі з Богом» [1, с. 210]. Серед представників схоластики наводиться Ансельм Кентерберійський і Тома Аквінський. Другий з них відомий своїми «космологічними аргументами» на користь існування Бога. Однак подальша рефлексія Ангельського Доктора над природою та її властивостями попрямувала у бік роздумів над Абсолютом як «трансцендентним Русієм і Причиною космосу», що дало поштовх до акцентування саме трансцендентного виміру Божого буття. Певним переломним моментом в осмисленні стосунку Бога до світу була теорія Б. Спінози, однак «незаслужене обвинувачення» філософа у пантеїзмі надовго поклало край іншим спробам розвинути ідею іманентності Бога світу природі [15, с. 70–73].

Ключовими для пояснення способу, яким Бог діє в світі природи, є поняття емерджентності та супервенції. Близькість цих термінів за значенням змушує зробити певні уточнення стосовно їх взаємного відношення. Жицінський зауважує, що в літературі існують дві протилежні тенденції щодо цього питання: 1. трактування емерджентності та супервенції як синонімів і 2. розуміння супервенції як обов'язкової, але недостатньої умови емерджентності. Сам же філософ схиляється до другої тенденції, хоча, як помітив Т. Паб'ян, його думка щодо цього питання пройшла певну еволюцію: якщо у книзі «Бог і еволюція» (2002) супервенція виступає одним із центральних питань, яким присвячує свою увагу автор, разом з тим відводячи поняттю емерджентності другорядне місце, то в «Емерджентному Всесвіті» (2009) акценти

радикально змінилися: поняття супервенції значно відійшло на задній план, поступившись місцем поняттю емерджентності. «Таке розкладання акцентів призводить до того наслідку, що підчас читання обох згаданих книг справляється враження, що спочатку їхній автор більш фундаментальною концепцією вважав супервенцію, але згодом змінив думку і схилився до емерджентності» [9, с. 15].

Сам же термін «емерджентність» (з'явився наприкінці ХІХ ст. в контексті спору про природу життя між представниками віталізму і механіцизму) походить від лат. *emergere* – «виникати», «з'являтися». Натомість «емерджентизм – пояснює Т. Паб'ян – є багатоаспектною концепцією, головною метою якої є прояснення – або принаймні в міру точний опис – механізмів, які відповідають за появу нових якостей у світі природи. Фундаментальна теза емерджентизму наголошує, що у складних структурах природи на вищих рівнях організації виявляються властивості та функції, яких не можна редукувати до нижчих рівнів організації». При цьому емерджентні властивості окреслюють цілісність системи, одночасно не будучи властивостями того чи іншого елемента даної системи. Простим прикладом, який може проілюструвати це поняття, може послужити доволіна хімічна речовина, властивості якої (напр., колір, маса, запах тощо) не належать атомам, з яких вона складається (а тим більше – елементарним частинкам, які утворюють ці атоми на квантовому рівні) [9, с. 12–13].

Хоча прибічники емерджентного погляду на процеси у природі уникають таких крайнощів, як фізикалізм та спіритуалізм (унаслідок прийняття ідеї емерджентності саме існування цих підходів виявляється сумнівним), все ж таки деякі з них схилиються до певної версії онтологічного монізму: А. Пікок представляє теїстичну (в широкому розумінні) версію емерджентного монізму, натомість Р. Докінз – атеїстичну (фізикалістську). Однак, на думку Паб'яна, намагання пояснити усі явища, які виступають у світі за допомогою природознавства у межах емерджентної концепції (Докінз) є суперечливим із самим поняттям емерджентності [9, с. 14].

Дію емерджентності, як вияву реально існуючого поля раціональності, Жицінський ілюструє на прикладі законів Кеплера. Вихідною точкою є питання: чи на початку теперішньої стадії еволюції Всесвіту, тобто в часі, коли ще не існували зірки з власними планетарними системами, зобов'язували закони фізики стосовно об'єктів, які тоді ще не існували? Відповідь є ствердною, оскільки гравітація, описувана рівняннями Ньютона, існувала ще до постання зірок і планет. Отже поступово, по мірі еволюційного розвитку, «давали про себе знати» закони, що відповідали новим структурам. Власне це і є емерджентність: не новий творчий акт, але виявлення, актуалізація того, що до цього існувало потенційно у полі раціональності [10, с. 29].

Термін «супервенція» (*super* – над, понад і *venire* – перебувати), подібно до емерджентності, стосується механізму появи принципово нових якостей у тих чи інших системах та структурах. Грецьким еквівалентом супервенції, як пише Жицінський, є поняття *epiginomenon*, що знаходимо у «Нікомаховій етиці» Арістотеля. Пізнаше воно виступає у працях Г.В. Ляйбніца, Дж.Е. Мура, Дж. Г. Льюїса, С. Александера, К.Л. Моргана, Ч.Д. Брода. На сьогодні концепт супервенції став доволі поширеним у філософії науки, філософії свідомості та когнітивістиці [7, с. 91–92]. Жицінський визначає супервенцію наступним чином: «Властивість Р супервенує на ґрунті L, що характеризується властивостями L_1, L_2, \dots, L_n коли виникнення L обов'язково тягне за собою появу Р. Супервенція є неодмінною, однак недостатньою умовою емерджентності. Тому, якщо Р з'являється емерджентно у системі, що характеризується параметрами L_1, L_2, \dots, L_n , то не зважаючи на те, що воно супервенує з L_1 , неможливо передбачити його появу на підставі знання L_1 , а отже L не редукується до рівня L_1, L_2, \dots, L_n » [16, с. 26].

Важливим моментом концепції Жицінського є розрізнення локальної і глобальної супервенції. Перша з них стосується пояснення локального стану системи шляхом розгляду явищ, які мали місце напередодні появи тих чи інших супервентних властивостей. Друга ж відрізняється від першої врахуванням глобальної структури системи [7, с. 93]. Одним із цінних наслідків розроблення проблематики глобальної супервенції є те, що вона дозволяє говорити про «скерування еволюційних процесів у глобальному або широкомасштабному рівні» [5, с. 75], а отже

кидає нове світло на дискусії навколо проблематики ін(детермінізму) у світі природи. Так само поняття глобальної емерджентності є евристичним для розробки теорій богословського характеру, що правда при цьому слід остерігатися спроб утворення на її підставі доказів присутності Бога у світі [9, с. 19]. Ось як цей нюанс представляє Жицінський: «В супервенційному всесвіті на вищому рівні інтерпретації з'являються властивості, які онтологічний натураліст визнає остаточними і не редукованими. Натомість філософ-теїст побачить у них прояв Божого Логосу, який через закони природи виявляє свою присутність у природі» [5, с. 77].

Коментуючи думку Жицінського з цього приводу, Пекарський звертає увагу на великий евристичний потенціал концепту глобальної супервенції: «Врахування глобальної супервенції в аналізах стосовно космічної еволюції створюють нові і цікаві, з філософської точки зору, інтерпретаційні можливості, що дозволяють уникнути простих редукціоністських схем та найвеного емерджентизму, надаючи можливість послідовного об'єднання причинних та цільових категорій». Зрештою можна говорити, що концепт глобальної супервенції дозволяє примирити методологічно супротивні, як вважалося довгий час, концепції еволюції – каузальну та телеологічну [7, с. 92]. «Супервенційні характеристики впроваджують інтерпретаційну переривчастість, помітну наприклад, коли для пояснення групи моральних чи естетичних характеристик, що виступають відповідно на рівнях P_m і P_e , є недостатнім посилання на групу термінів, які приймаються у мові дескрипції фізичного і біологічного рівнів – відповідно P_f і P_b , але необхідно врахувати терміни, специфічні для P_m і P_e , які не виступають на нижчих рівнях» [5, с. 73].

Жицінський переконаний, що принцип методологічного натуралізму, прийнятий у природознавстві, аж ніяк не виключає можливості впливу надприродних чинників на фізичні стани певної системи, а лише «обмежує увагу до фізичних аспектів реальності» [16, с. 37]. При цьому не можна припуститися плутання методологічного натуралізму з натуралізмом онтологічним, який категорично не припускає існування будь-якої реальності поза матеріальним світом. Отже, серед можливих сучасних категорій, які можуть краще пояснити явища, що виступають у процесі еволюції природи, для Жицінського найбільш прийнятним є супервенція, а емерджентизм – оптимальною концепцією, спроможною надати взірць опрацювання виступаючих у світі феноменів: «В емерджентній концепції розвитку природи еквівалентом методологічного натуралізму є методологічний емерджентизм, що приймає принципи методології, які наказують пошук фізичних чинників для пояснення фізичних наслідків, що виникли. Однак він не виключає, щоб при філософському тлумаченні розвитку природи [було можливим – А.П.] посилатися на роль Бога Творця, що являє собою остаточну причину космічного порядку» [16, с. 39].

За Жицінським, пояснення емерджентної появи нових властивостей у світі без уявлення про Бога-творця (джерела математичної раціональності), який творчо у ньому діє, не має жодних підстав: «Аби раціонально пояснити реалізацію потенційності, прихованої у природі, є необхідним посилання на Абсолют, від якого залежить триваюча до сьогодні справа творіння. У такій перспективі емерджентний всесвіт стає процесом розвитку окресленої Богом потенційності всесвіту шляхом конкретних явищ, у якій реалізується те, що раніше було творчою потенційною диспозицією» [16, с. 28].

У поясненні іманентності Бога світові Жицінський використовує математичне поняття атрактора – «точки (або множини), яка у процесі еволюції даної системи поводить себе так, як ніби притягує до себе точки зі свого оточення». За аналогією можна сказати, що іманентний природі Бог виступає в ролі «Атрактора», надаючи процесам нового напрямку, що не може тлумачитися у категоріях детермінізму. Завдяки такому впливові процес еволюції не може розумітися як реалізація необхідних зв'язків, але виступає як творчий процес, обумовлений різноманітними чинниками. Завдяки цьому можна сказати, що категорія необхідності у жодному випадку не виключає онтологічно зрозумілої доцільності: «Врахування цілковитої еволюції фізичних систем дозволяє говорити, що вони розвиваються згідно із детерміністичними законами природи, але одночасно поведуться так, ніби досягали реалізацію певних цілей» [9, с. 23–24]. Отже, є сенс говорити про телеологічну перспективу: процес еволюції представляється як реалізація

певного проекту (зрозумілого в контексті думки Жицінського), який не можна розуміти як неминуча і детальна реалізація певного плану божественним Проектантом (теорія Інтелігентного проекту) або реалізація діянь «сліпого годинникаря». Жицінський свідомий труднощів, які виникають у зв'язку з представленням іманентності Бога світові природі, а також аргументацією з цим пов'язаною. Тут важко уникнути певних метафор, антропоморфізмів чи термінів, які використовуються у математиці чи природознавстві. Однак, на його думку, апофатичний метод навряд чи можна вважати оптимальнішим для опису співвідношення Бога і космосу [9, с. 24].

Польський мислитель відмовляється назвати Бога аристотелівсько-томістичним «Рушієм», висловлюючи свою позицію ще таким чином: «Бог псалмиста, пророків і Євангелії об'являв свою присутність у палаючому кущі і на бурхливих водах озера Генезарет, у величі гори Синай і серед монотонії пісків пустелі, у тіні дубів Мамре і над берегами Йордану. Філософський перехід від близького Бога природи і людських життєвих драм до абстрактного Непорушного Рушія є прикладом одного з найбільш драматичних зубожинь змісту християнства» [17, с. 2]. Жицінський радше схильний називати Бога «Поетом світу», оскільки у процес космічної еволюції Творець вписує свої взірці (на кшталт платонівських ідей) гармонії, порядку і краси. Але й сам еволюційний процес не можна розуміти як детерміністичний; філософ називає його подальшим творенням, що відповідає католицькій концепції *creatio continua*. Божу присутність у природі, що розвивається, можна помітити не лише у процесах, які здатні викликати наш подив, але й у зв'язках, встановлених науковими теоріями. І як «онтичний принцип розвитку космосу» Бог є тим, хто наснажує людські діяння у ньому [1, с. 211].

Оскільки світ існує у Богові, стверджує Жицінський, Бог є співучасником страждань, яких досвідчує світ. Однак слід одразу зауважити, що страждання Бога не можна розуміти антропоморфно, подібно до страждань, яких досвідчує людина. Також некоректно би було з факту страждання Бога робити висновок про його онтичну недосконалість. Напроти: власне спираючись на таке розуміння можемо говорити про досконалість Бога, яка виявляється в залученості у справи світу [15, с. 85–86].

Неодноразово звертаючись до ідей як Вайтгеда, так і Хартшорна, Жицінський все ж таки не приймав їх у повноті. Ті погляди, у яких польський філософ вбачав незгідність із християнською ортодоксією, він модифікував; у той же час він проявляв неабияку критичність стосовно «філософської ортодоксії» у самому християнстві, що полягала у запереченні можливості входження Бога у двосторонні стосунки зі світом [2, с. 63].

Панентеїстичні ідеї Ю. Жицінського були позитивно відзначені Ясінським за наголошення у ній близькості Бога до світу і спробу конструкції цілісного і несуперечливого образу реальності [1, с. 218–219]. На думку Вл. Стружевського, люблінський архієпископ був найкращим знавцем інтелектуальної спадщини Вайтгеда, яку він намагався представити як несуперечну християнському світоглядові [18, с. 8–9]. Натомість критиком, що – за словами П. Гутовського – реагував «в тоні доброзичливого церковного прокурора», був Яцек Войтисьяк, який «не шкодує для архієпископа похвали за неординарну особистість, оживлення польської філософії новими ідеями, вказання на необхідність врахування у сучасній християнській філософії результатів сучасної науки і філософії, за зближення до властивого погляду у значно більшій мірі, ніж інші панентеїсти» [2, с. 50–51; 11, с. 313–314].

Висновки. Панентеїстичні ідеї Ю. Жицінського були сміливою і творчою спробою застосування процесуалізму А.Н. Вайтгеда до побудови цілісної і внутрішньо несуперечливої картини світу, у якій основоположні християнські ідеї гармонійно поєднувалися з науковими знаннями про Всесвіт. Такими ключовими ідеями, які пояснювали трансцендентність і іманентність Бога світові, стали наступні: 1. існування світів, що обумовлюють існування і розвиток фізичного світу речей (тут виявляється вплив ідеалізму Платона), 2. поле раціональності як «зовнішній аспект» Бога, 3. емерджентність і супервенція (у християнській інтерпретації) як пояснення виникнення нових якостей і властивостей у процесі еволюції космосу, 4. Атрактора – як спроби пояснення скерування процесів у світі Богом тощо.

Панентеїзм Жицінського відверто протиставляється томістичній концепції відношення «Бог – світ». На думку дослідника, у такій концепції дистанція між Богом і світом (також людиною), виражена надмірно акцентованою трансцендентністю Бога і інтервенційному характеру його дій у світі, лише збільшується. Отже, іманентність Бога, наголошена у панентеїстичній моделі, сильніше підкреслює зв'язок Творця зі своїм творінням, зокрема його співучасть у житті людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Jasiński K. Józefa Życińskiego koncepcja transcendencji Boga jako głębi bytu. *Idea – Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych*. 2014. No XXVI. S. 205–220.
2. Gutowski P. Panenteizm a teizm klasyczny. Uwagi na kanwie Jacka Wojtysiaka krytyki stanowiska Józefa Życińskiego. *Analiza i Egzystencja*. 2022. No 57. S. 49–69.
3. Heller M. Filozoficzny program Józefa Życińskiego. *Zagadnienia Filozoficzne w Nauce*. 2011. No XLVIII. S. 5–22.
4. Życiński J. Teizm i filozofia analityczna. T. 2. Kraków : Wydawnictwo „Znak”. 1988. 264 s.
5. Życiński J. Bóg i ewolucja. Podstawowe pytania ewolucjonizmu chrześcijańskiego. Lublin : Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. 2002. 211 s.
6. Życiński J. Pluralistyczna ontologia przyrody w ujęciu George’a F.R. Ellisa. *Studia Philosophiae Christianae*. 2004. No 40 (2). S. 123–134.
7. Piekarski K. Józefa Życińskiego koncepcja emergencji. *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*. 2018. No XXIV (2). S. 84–107.
8. Życiński J. Bóg Abrahama i Whiteheada. Tarnów : „Biblos”. 1992. 219 s.
9. Pabjan T. Józefa Życińskiego koncepcja ewolucyjnego emergentyzmu. *Tarnowskie Studia Teologiczne*. 2012. Tom XXXI/2. S. 11–26.
10. Heller J. Józefa Życińskiego idea pola racjonalności. *Media – Kultura – Dialog. W piątą rocznicę śmierci arcybiskupa Józefa Życińskiego* / Red. R. Nęcek, W. Misztal. Kraków : Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. 2017. S. 25–38.
11. Wojtysiak J. Panenteizm. W związku z poglądami Józefa Życińskiego, Charlesa Hartshorne’a i innych przedstawicieli zwrotu panenteistycznego. *Roczniki Filozoficzne*. T. LX. No 4. 2012. S. 313–337.
12. Życiński J. Świat matematyki i jej materialnych cieni. Kraków : Copernicus Center Press. 2013. 248 s.
13. Życiński J. Filozoficzne aspekty matematyczności przyrody. *Filozofować w kontekście nauki* / Red. M. Heller, A. Michalak, J. Życiński, Kraków : Polskie Towarzystwo Teologiczne. 1987. S. 170–185.
14. Życiński J. Trzy kultury. Nauki przyrodnicze, humanistyka i myśl chrześcijańska. Poznań : “W drodze”. 1990. 256 p.
15. Życiński J. Głębia bytu. Poznań : “W drodze”. 1988. 159 s.
16. Życiński J. Wszecławiat emergentny. Bóg w ewolucji przyrody. Lublin : Wydawnictwo KUL. 2009. 186 s.
17. Życiński J. U źródeł panenteizmu chrześcijańskiego. *Studia interdyscyplinarne*. 1988. No 4. S. 84–105.
18. Stróżewski W. Ks. Abp prof. dr hab. Józef Życiński (1.IX.1948–10.II.2011). *Kwartalnik Filozoficzny*. 2011. T. XXXIX. Zeszyt 1. S. 5–14.

REFERENCES

1. Jasiński, K. (2014). Józefa Życińskiego koncepcja transcendencji Boga jako głębi bytu. [Joseph Życiński's Idea of Transcendence of God as Depth of Being]. *Idea – Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych*. No XXVI. Pp. 205–220 [In Polish].
2. Gutowski, P. (2022). Panenteizm a teizm klasyczny. Uwagi na kanwie Jacka Wojtysiaka krytyki stanowiska Józefa Życińskiego. [Panentheism and Classical Theism. Comments on the Basis of Jacek Wojtysiak's Criticism of Józef Życiński's Position]. *Analiza i Egzystencja*. No 57. Pp. 49–69 [In Polish].
3. Heller, M. (2011). Filozoficzny program Józefa Życińskiego. [Philosophical program of Joseph Życiński]. *Zagadnienia Filozoficzne w Nauce*. No XLVIII. Pp. 5–22 [In Polish].

4. Życiński, J. (1988). Teizm i filozofia analityczna. [Theism and the Analytical Philosophy]. Vol. 2. Kraków : Wydawnictwo „Znak”. 264 p. [In Polish].
5. Życiński, J. (2002). Bóg i ewolucja. Podstawowe pytania ewolucjonizmu chrześcijańskiego. [God and Evolution: Fundamental Questions of Christian Evolutionism]. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. 211 p. [In Polish].
6. Życiński, J. (2004). Pluralistyczna ontologia przyrody w ujęciu George’a F.R. Ellisa. [The Pluralistic Ontology of Nature according to George F. R. Ellis]. *Studia Philosophiae Christianae*. No 40 (2). Pp. 123–134 [In Polish].
7. Piekarski, K. (2018). Józefa Życińskiego koncepcja emergencji. [Joseph Życiński’s Concept of Emergence]. *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*. No XXIV (2). Pp. 84–107 [In Polish].
8. Życiński, J. (1992). Bóg Abrahama i Whiteheada. [The God of Abraham and Whitehead]. Tarnów : „Biblos”. 219 p. [In Polish].
9. Pabjan, T. (2012). Józefa Życińskiego koncepcja ewolucyjnego emergentyzmu. [The Idea of Evolutionary Emergentism of Joseph Życiński]. *Tarnowskie Studia Teologiczne*. Vol. XXXI/2. Pp. 11–26 [In Polish].
10. Heller, M. (2017). Józefa Życińskiego idea pola racjonalności. [Joseph Życiński’s Idea of the Field of Rationality]. *Media – Kultura – Dialog. W pięćdziesiątą rocznicę śmierci arcybiskupa Józefa Życińskiego* / Ed. R. Nęcek, W. Misztal. Kraków : Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Pp. 25–38 [In Polish].
11. Wojtyśiak, J. (2012). Panenteizm. W związku z poglądami Józefa Życińskiego, Charlesa Hartshorne’a i innych przedstawicieli zwrotu panenteistycznego. [Panentheism. In Reference to the Views of Józef Życiński, Charles Hartshorne, and other Representatives of “The Panentheistic Turn”]. *Roczniki Filozoficzne*. Vol. LX. No 4. Pp. 313–337 [In Polish].
12. Życiński, J. (2013). Świat matematyki i jej materialnych cieni. [The World of Mathematics and its Material Shadows]. Kraków : Copernicus Center Press. 248 p. [In Polish].
13. Życiński, J. (1987). Filozoficzne aspekty matematyczności przyrody. [Philosophical Aspects of Mathematicity of Nature]. *Filozofować w kontekście nauki* / Red. M. Heller, A. Michalak, J. Życiński, Kraków : Polskie Towarzystwo Teologiczne, Pp. 170–185 [In Polish].
14. Życiński, J. (1990). Trzy kultury. Nauki przyrodnicze, humanistyka i myśl chrześcijańska. [Three cultures. Science, Humanities and Christian Thought]. Poznań : “W Drodze”. 1990. 256 p. [In Polish].
15. Życiński, J. (1988). Głębia bytu. [Depth of Being]. Poznań : “W drodze”. 1988. 159 p. [In Polish].
16. Życiński, J. (2009). Wszechświat emergentny. Bóg w ewolucji przyrody. [The Emergent Universe. God in the Evolution of Nature]. Lublin : Wydawnictwo KUL. 186 p. [In Polish].
17. Życiński, J. (1988). U źródeł panenteizmu chrześcijańskiego. [At the Sources of Christian Panentheism]. *Studia interdyscyplinarne*. No 4. Pp. 84–105. [In Polish]
18. Stróżewski, W. (2011). Ks. Abp prof. dr hab. Józef Życiński (1.IX.1948 – 10.II.2011). [Fr. Archbp. Dr. habil. Joseph Życiński (1.IX.1948 – 10.II.2011)]. *Kwartalnik Filozoficzny*. Vol. XXXIX. Zeszyt 1. Pp. 5–14 [In Polish].

Palchyk Andrii Oleksandrovych

Candidate of Philosophical Sciences,
Lecturer at the Institute of Theological Sciences of the Immaculate Virgin Mary
Kamyanets-Podilsky Diocese of the Roman Catholic Church
57, Hrushevskyyi str., Gorodok, Khmelnytsky region, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1247-1734

PANENTEISTIC THOUGHT OF JÓZEF ŻYCIŃSKI

*The **relevance** of the article bases on the need to understand the panentheistic turning point as a modern phenomenon of Christian philosophical and theological thought, in which the thesis of "the existence of the world in God" is asserted. One of its significant representatives of this theological thought is a Polish philosopher and theologian Józef Życiński (1948–2011).*

The article aims to identify the specifics of Życiński's panentheistic thought, determining the following tasks: to identify the philosophical sources that influenced his panentheistic thought, to consider and characterize the components of this thought, as well as to explain its opposition to the Thomistic one.

Research methods include general analysis and synthesis, induction and deduction, genetic method to determine the impact of certain concepts on the panentheistic thought of the Polish philosopher and explain the development of his ideas, comparative method to compare Życiński's ideas with both his associates and opponents.

Research results: Józef Życiński's panentheistic ideas are genetically connected with the philosophy and theology of Whitehead and Hartshorn, which he creatively reinterpreted and used to make up his own panentheistic construction; and with J. Ellis' theory of "four worlds", which is supplemented with the fifth world ("0") as possible evidence of the previous ones. Życiński's panentheistic ideas are obviously influenced by Platonism. The key categories of the non-theistic theory of the Polish philosopher are the "field of rationality", "emergency" and "supervenience", "attractor", etc., he tries to explain the immanence of God to the world, the closeness of the Creator to his creation dwelling on them. In his reflection, Józef Życiński attempts to reconcile the scientific worldview with the Christian idea of God. Thus, he strongly rejects the Thomistic model in which God (as an immovable Mover) acts in the world through sporadic interventions.

Key words: Józef Życiński, panentheistic turn, field of rationality, God-world relationship, emergentism, supervenience, process theology, methodological naturalism.